

AZƏRBAYCAN ƏRAZİSİNDƏ ERKƏN ƏKİNÇİLİK MƏDƏNİYYƏTLƏRİ VƏ ONUN FORMALARI

Erkən əkinçilik mədəniyyətləri Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində təxminən e.ə. 6 minillikdə meydana gəlmişdir. İlk əkinçilik cəmiyyətləri, əsasən, Neolit dövrü ilə əlaqələndirilir. Bu dövr, insanlar arasında yerli bitki növlərinin becərilməsi, məhsuldarlığın artırılması və davamlı kənd təsərrüfatı inkişafı ilə xarakterizə olunur. Erkən əkinçilik cəmiyyətləri həmçinin yeni yaşayış yerlərinin və ilk məbədlərin inşası ilə də tanınır.

Erkən əkinçilik mədəniyyətlərinin inkişafında əsas texnologiyalardan biri arpa, buğda, yonca kimi kənd təsərrüfatı bitkilərinin becərilməsidir. Azərbaycanın ən qədim əkinçilik mədəniyyətlərində yerli bitkilərdən istifadə edilərək məhsuldarlıq artırılmış, kənd təsərrüfatı sahəsində ilk irəliləyişlər əldə edilmişdir. Bu dövrdə istifadə olunan alətlər arasında daş kündələr, malçalama, əkin vasitələri və ilk plovlar yer alır.

Azərbaycanın ən erkən əkinçilik mədəniyyətlərinin izlərini Çanaqqala və Aran bölgələrində tapmaq mümkündür. Bu bölgələrdə aparılan qazıntılar, Neolit dövrünə aid çoxsaylı əkinçilik alətləri və artefaktlar ortaya çıxarmışdır. Aran bölgəsində tapılan qədim əkinçilik izləri, xüsusən, buğda və arpa tarlalarının mövcudluğunu təsdiqləyir (1, s.67).

Quba və Şəki-Zaqatala bölgələri də erkən əkinçilik mədəniyyətlərinin inkişaf etdiyi ərazilərdən biridir. Bu bölgələrdə, xüsusən Şəki və Zaqatala ərazilərindəki arxeoloji tapıntılar, tütün və digər yerli bitkilərin becərildiyini göstərir. Əkinçilik, burada heyvandarlıqla yanaşı, müstəqil bir iqtisadi fəaliyyət sahəsi olaraq inkişaf etmişdir. (5, s.88).

Qafqaz, o cümlədən Cənubi Qafqaz, istehsal təsərrüfatının – əkinçilik və maldarlığın əsas inkişaf mərkəzlərindən biri kimi tanınır. Təxminən 65 il əvvəl Azərbaycanda ilk əkinçi-maldar tayfalar “Kür-Araz” mədəniyyəti adı ilə tanınırdı. XX əsrin 1940-cı illərində B.A. Kuftin bu mədəniyyəti “Kür-Araz eneoliti” kimi adlandırmışdır. Lakin sonralar Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Tarix və Arxeologiya İnstitutunun tədqiqatları bu mədəniyyətin dövrünü daha dəqiq müəyyənləşdirmişdir. A.A.İessenin rəhbərliyi ilə aparılan qazıntılar və İ.R.Səlimxanovun qədim materiallar üzərində

UOT 94(479.24)

DOI: <https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.1.85.096>

NƏRGİZ AXUNDOVA

AMEA Arxeologiya və Antropologiya İnstitutu

E-mail: nargizaxundova80@gmail.com

apardığı xüsusi analizlər nəticəsində məlum olmuşdur ki, “Kür-Araz eneoliti” mədəniyyətinə aid abidələrdən tapılan metal əşyalarda bəzi süni qarışıqlar mövcuddur və bu əşyalar təmiz misdən hazırlanmayıb. Bu fakt göstərir ki, həmin abidələr metalın ilk yaranma mərhələsini deyil, metallurgiyanın artıq müəyyən qədər inkişaf etdiyi bir dövrü əks etdirir. Bu fikir, Azərbaycanda ilk oturaq əkinçi-maldar tayfalara aid I Kültərə abidəsinin aşkar edilməsi ilə təsdiqlənmişdir (3, s.25).

Azərbaycanda insanların qədim dövrlərdən məskunlaşması üçün əlverişli bir bölgə olduğu və Yaxın Şərqdən geri qalmayan bir mədəniyyətə sahib olduğu, müxtəlif alimlərin uzun illər apardıqları tədqiqatlarla sübuta yetirilmişdir. Alimlər qədim əkinçilik mərkəzlərini təsnif etmiş, həmin mərkəzlərdən tapılan maddi mədəniyyət qalıqlarını, bitki və heyvan sümüklərini analiz edərək, bu bölgələrin yeni iqtisadi inkişaf dövrünə xas təsərrüfat tiplərinin – əkinçilik və maldarlığın formalaşması üçün uyğun şərait yaratdığını elmi əsaslarla araşdırmışlar. Bununla yanaşı, bu təsərrüfat tiplərinin məişət, ictimai və mənəvi həyatdakı dəyişikliklərə təsirini də tədqiq etmişlər. Həmçinin, mədəniyyətlərin yayılma arealını və bu amillərin hansı təsirlər nəticəsində meydana gəldiyini müəyyənləşdirmək üçün bir sıra görkəmli tədqiqatçılar cəhdlər göstərmişdir. Tədqiqatlar nəticəsində əldə olunan yeni faktlar bəzi mülahizələri dəqiqləşdirmiş, digərlərinin isə əsassız olduğunu ortaya qoymuşdur.

Bu abidələr və əlaqələr barədə yazılmış ən dəyərli əsərlər Q. Çaylı, V. M. Masson, R. M. Muncayev, N. Y. Merpert, A. Lukas, N. A. Flittner, T. N. Çubinişvili, Q. N. Lisiçina, L. V. Prişenenko, N. İ. Vavilov, V. Qulyayev, R. Muncayev, N. Bader və digər onlarla tədqiqatçının işləri, qədim əkinçi tayfaların həyat və məişətini, onların paralellərini araşdırmaq baxımından misilsiz mənbə hesab olunur (2, s.67).

Aparılmış çoxillik araşdırmalar Qafqazın, o cümlədən Azərbaycanın qədim zamanlardan etibarən ətraf mühitlə sıx qarşılıqlı əlaqədə olduğunu sübut edir. Azərbaycanın ərazisində yaşayan qədim tayfalar bəzən dünya sivilizasiyasının təsiri olmadan müstəqil şəkildə təsərrüfat həyatlarını inkişaf

etdirmiş, yeni vərdişlər qazanmış və eyni zamanda ümumbəşəri tərəqqiyə öz töhfələrini vermişlər. Təbii ki, Azərbaycanın erkən əkinçilik mədəniyyətləri ilə Qədim Şərqdəki sivilizasiyanın kökləri çox qədim dövrlərə gedib çıxır. Bu paralellərin formalaşmasında regionlararası əlaqələr və bölgələrin bir-birinə təsir mexanizmi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Aparılmış arxeoloji tədqiqatlar göstərir ki, Cənubi Qafqaz tayfalarının qonşu bölgələrlə əlaqələri paleolit dövründən etibarən qeydə alınmış və bu əlaqələrdə əsas mübadilə predmeti obsidian olmuşdur. Azərbaycan və indiki Ermənistan ərazilərində yerləşən zəngin obsidian yataqları yerli tayfaların bu materiala olan ehtiyacını ödəməklə yanaşı, qonşu tayfalarla mübadilə üçün vasitə rolunu da oynayıb. J. de Morqan qeyd etmişdir ki, artıq paleolit dövründə Yaxın Şərqi bəzi ölkələri bu ərazilərdən obsidian idxal edirdi (6, s.67).

Erkən əkinçilik mədəniyyətinə aid ən qədim abidələrdən biri Çalağantəpə düşərgəsidir (8-7 min il əvvəl). Burada aparılan tədqiqatlar zamanı mədəni çökmüntülərin kəsiyindən 11 nümunə götürülmüşdür. Atlantik dövrünün birinci yarısına aid olan bu kəsikdə aparılan spor-tozcuq analizləri göstərir ki, ot bitkilərinin tozcuqlarının miqdarı 6-100, ağac bitkilərininki isə 5-50% arasında dəyişir. Ağac növləri arasında şam tozcuqları bütün spektrlərdə üstünlük təşkil edir (70-90%). Şərq vələsinin tozcuqları isə 30 və 33 nömrəli nümunələrdə maksimum səviyyəyə (20-25%) çatır və 27, 28, 31 nömrəli nümunələrdə də müşahidə olunur. Bundan əlavə, adi vələs, qoz və fındıq tozcuqlarına da rast gəlinir (9, s.43).

Qeyd etmək lazımdır ki, ot bitkilərinin tozcuqları bütün kəsik boyu əsasən topa hissəciklər və ya parçalanmış vəziyyətdə aşkar edilmişdir. Bu fakt, neolit dövründə əkinçiliyin ərazidə inkişaf etdiyini göstərir. Qarabaşaq, taxıl və sarmaşlıq tozcuqlarının mövcudluğu da bunu təsdiq edir. Ot bitkiləri arasında mürəkkəbçiçəklilər, paxlalılar, əmənköməcilər və cır moruqların tozcuqları yüksək miqdarda, tərəççiçəklilər və yovşanların tozcuqları isə nadir hallarda müşahidə edilir. (7, s.43).

Daha ətraflı tədqiq olunan abidələr arasında İlanlıtəpə, Çalağantəpə və Leylatəpə xüsusi qeyd edilməlidir. Bu abidələrdən çox sayda keramika qalıqları, əmək alətləri, silahlar və ocaq yerləri aşkar edilib. Çalağantəpədəki yaşayış evlərinin diametri 3 metrdir. Yaşayış evlərinin sıx yerləşməsi, təsərrüfat tikililəri, aşkar edilən qəbir abidələri, maddi-mədəniyyət

nümunələri, həmçinin bitki və heyvan sümükləri bu ərazidə əhalinin uzun müddət yaşadığını göstərir. İ. Nərimanov tərəfindən tədqiq edilən 52 abidədən 45-i neolitə, 7-si isə son mərhələsinə aid edilib.

Baxmayaraq ki, bu bölgədə erkən əkinçilərə məxsus yaşayış yerlərinin sahəsi adətən 0,5 hektardan çox deyil (Xınıtəpə və Polutəpə - 5-6 hektar istisna olmaqla), abidələrin bir-birinə yaxın yerləşməsi bu ərazidə əhalinin sıx məskunlaşdığını təsdiqləyir.

Erkən əkinçilik dövrünə aid qəbirlərdəki avadanlıqların bir neçə qrupuna mədəni təbəqələrdə rast gəlinməməsi, əksinə, mədəni təbəqələrdə çoxlu miqdarda tapılan materialların qəbirlərdə az təsadüf olunması, dövrün maddi mədəniyyətini araşdırmaq və belə vəziyyətin səbəblərini üzə çıxarmaq zərurətini yaradır. Əvvəlki tədqiqatlar göstərirdi ki, Azərbaycanda erkən əkinçilik dövründə yaşayan əhalinin dəfn adətləri bölgələr arasında fərqlənirdi. Məsələn, Gəncə-Qazax düzənliyində əhali ölülərini yaşayış yerindən kənarında dəfn edirdisə, Naxçıvan, Mil-Qarabağ və Muğanda isə ölülər birbaşa yaşayış məskənlərində, həyətyanı sahələrdə basdırılırdı. Lakin son tədqiqatlar göstərir ki, bu dövrdə bütün bölgələrdə dəfn adətləri əslində oxşar olmuşdur. Araşdırdığımız qəbir abidələri də erkən əkinçilik dövrü yaşayış yerlərindən aşkar edilmişdir. Bu qəbirlər Naxçıvan MR ərazisində I Kültəpə, Mil-Qarabağ düzənliyində Ağdam rayonunun Əfətli kəndində yerləşən Çalağantəpə və Leylatəpə abidələri, cənub-şərqi Azərbaycanda Cəlilabad rayonunun Əliköməktəpə kəndində Üçtəpə abidəsi ilə yanaşı, Qazax rayonunda yerləşən Babadərviş abidəsində tək bir qəbir olmaqla qeydə alınmışdır (8,s.77).

Azərbaycan ərazisində gil qablarda dəfn adətinə ilk dəfə Ağdam rayonunun Əhmədəğalı kəndinin cənub-şərqində yerləşən Çınartəpə abidəsində rast gəlinmişdir. Burada azyaşlı uşaq qalıqlarının yerləşdirildiyi küp qəbir aşkar edilmişdir. Gil qablarda dəfn adəti ilə bağlı ikinci abidə isə Ağdam rayonunun Xındırstan və Quzanlı kəndləri arasında yerləşən Leylatəpə abidəsidir. Burada dəfn üçün boz rəngli, çınqıl qarışıqlı iki küp və iki qazan istifadə edilmişdir. Qəbirlərdə ölülər bükülü vəziyyətdə, böyrü üstə, başı qabın boğazına tərəf yerləşdirilmiş və üzəri keyfiyyətli gildən hazırlanmış qab qırıqları ilə örtülmüşdür. Qəbirlər arasında ən maraqlısı isə içərisində iki azyaşlı uşağın dəfn edildiyi 2 nömrəli qəbirdir. Bu qəbirdə uşaqlar üfüqi şəkildə yerləşdirilmiş, üstü qırmızı gilli, ağımtıl anqobla örtülmüş

böyük küp qırığı ilə örtülmüşdür. Küpün ətrafı yanı üstə qoyulmuş çiy kərpiclərlə əhatələnmişdir.

Azərbaycanın təbii-coğrafi şəraiti erkən əkinçilik mədəniyyətinin yaranıb inkişaf etdiyi dövrdə yaşayış üçün əlverişli olmuşdur. Xüsusilə, Azərbaycanda paleoekoloji şəraitin uyğunluğu erkən əkinçi tayfaların bu ərazidə məskunlaşmasını təmin etmişdir. Müxtəlif tədqiqatlar göstərir ki, hər iki regionda Şərq vələsi, adi vələs, qoz, fındıq, mamır, sarmaşiq, mürəkkəbçiçəklilər, paxlalılar, əmənköməcilər və cır moruqların tozcuqlarına rast gəlinmişdir. Tədqiqatlar, erkən əkinçilik dövründə regionun florasının daha zəngin olduğunu və insanın təbiətə təsirinin hələ zəif olduğunu göstərir. Yaxın Şərq və Cənubi Qafqazda əkinçi-maldar tayfaların yaşayış yerlərinin geniş bir qrupu öyrənilmişdir. Bu abidələrin, xüsusilə Azərbaycanda, sistematik araşdırılmasına 1950-ci illərdə başlanılmış və bu günə qədər davam etdirilmişdir. Nəticədə məlum olmuşdur ki, Qafqazın dağlıq və düzənlik ərazilərində, xüsusən Azərbaycanda, erkən əkinçilik mədəniyyətinin inkişaf mərhələlərini əks etdirən çoxsaylı yaşayış məskənləri mövcuddur. Azərbaycan ərazisində erkən əkinçilərə aid yaşayış yerlərindən tapılan maddi-mədəniyyət nümunələri, o cümlədən keramika, bəzəklər və mis əşyalar müəyyən dərəcədə Xassun, Xalaf və Ubeyd mədəniyyətlərinin təsirini əks etdirir.

Azərbaycanın erkən əkinçilik mədəniyyətləri, yalnız bölgənin kənd təsərrüfatı tarixini deyil, həm də sosial, iqtisadi və mədəni inkişafını formalaşdırmışdır. Bu mədəniyyətlərin araşdırılması, Azərbaycanın tarixi irsinin dərinliyini və əkinçilik ənənələrinin zənginliyini göstərir. Erkən dövrlərdə əldə edilən bu bilik və texnologiyalar, bugünkü müasir kənd təsərrüfatının əsaslarını qoymuşdur.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Mahmudova V.Ə. *Azərbaycanın oturaq əkinçi-maldar tayfalarının qəbir abidələri* / V.Ə. Mahmudova. -Bakı: Elm, - 2003. -175 s.

2. Mahmudova, V.Ə. *Azərbaycanın neolit-eneolit tayfalarının Yaxın Şərqlə iqtisadi-mədəni əlaqələri* / V.Ə. Mahmudova –Bakı: Afpoliqraf, -2018.- 352 s.;

3. Mahmudova, V.Ə., Seyidov, A.Q., Baxşəliyev, V.B. *Xələc* / V.Ə.Mahmudova, A.Q.Seyidov, V.B. Baxşəliyev.- Bakı: Elm, -2010. - 220 s. 4

4. Müseyibli, N.Ə. *Leylatəpə mədəniyyətinin qəbir abidələri və dəfn adətləri* / N.Ə. Müseyibli. -Bakı: Nafta-Press, -2014. - 140 s.

5. Seyidov, A.Q. *Naxçıvan b.e.ə. VII-II əsrlərdə.* / A.Q. Seyidov. - Bakı: Elm, - 2003.- 339 s.

6. Абибуллаев, О.А. *Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР* / О.А. Абибуллаев. -Баку: Элм, -1986. -316 с.

7. Алиев, Н.Г., Нариманов, И.Г. *Культура Северного Азербайджана в эпоху позднего энеолита* / Н.Г. Алиев, И.Г. Нариманов. -Баку: Элм, -2001. -144 с.

8. Ахундов, Т.И. *Северо-западный Азербайджан в эпохи энеолита и бронзы* / Т.И. Ахундов. -Баку: Элм, -2001, - с. 11.

9. Исмаилов, Г.С. *Археологическое исследование древнего поселения БабаДервиш* / Г.С.Исмаилов. -Баку: Элм, -1978.- 102 с.

10. Махмудова В.А., Ахундов Т.И. *Южный Кавказ в кавказскопереднеазиатских этнокультурных процессах IV тыс. до н.э.* // В.А.Махмудова, Т.И.Ахундов. -Баку: Элм, - 2008. - 199 с.

11. Нариманов И.Г. *Культура древнейшего земледельческо- скотоводческого населения Азербайджана* / -И.Г. Нариманов. -Баку: Элм, - 1987. - 260 с.

XÜLASƏ

Azərbaycanın tarixində erkən əkinçilik mədəniyyətləri böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu mədəniyyətlər, qədim dövrlərdə əkinçilik və heyvandarlıq sahəsində yaranan ənənələri və texnologiyaları əhatə edir. Azərbaycanın strateji coğrafi mövqeyi, zəngin təbii sərvətləri və əlverişli iqlimi bu mədəniyyətlərin inkişafına şərait yaratmışdır. Azərbaycanın erkən əkinçilik mədəniyyətləri, əsasən Çanaqqala və Aran bölgələrində, eləcə də Quba və Şəki-Zaqatala bölgələrindəki arxeoloji tapıntılarla təsdiqlənir.

Məqalədə Azərbaycanda yaranmış erkən əkinçilik mədəniyyətlərinin yaranması ilə bağlı mülahizələrdə tədqiq olunan dövrün abidələri, erkən əkinçi tayfalara aid yaşayış yerləri, bu sahədə çalışan tədqiqatçılar və onların fikirləri əhatə olunmuşdur. Buarada əvvəllər aşkar edilərək tədqiq olunmuş abidələrlə yanaşı, son dövrlərdə qeyd alınmış abidələr haqqında da məlumat verilmişdir. Erkən əkinçilik mədəniyyətinin əsas xüsusiyyətləri və həmin dövrdə dəfn adətlərinin formalaşması qeyd olunmuşdur.

Açar sözlər: erkən dövr, əkinçilik, mədəniyyət, abidə, abidə.

РАННИЕ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫЕ КУЛЬТУРЫ И ЕГО ФОРМЫ НА ТЕРРИТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНА

Резюме

Раннеземледельческие культуры имеют большое значение в истории Азербайджана. Эти культуры включают традиции и технологии земледелия и животноводства в древности. Стратегическое географическое положение Азербайджана, богатые природные ресурсы и благоприятный климат создали условия для развития этих культур. Раннеземледельческие культуры Азербайджана подтверждаются археологическими находками, главным образом, в Дарданелльском и Аранском районах, а также в Губинском и Шеки-Загатальском районах.

В статье памятники изучаемого периода, жилища раннеземледельческих племен, исследователи, работающие в этой области, и их мнения освещены в соображениях по поводу возникновения раннеземледельческих культур, возникших в Азербайджане. Помимо ранее обнаруженных и изученных памятников, также представлена информация о памятниках, зарегистрированных в последнее время. Отмечены основные особенности раннеземледельческой культуры и формирования погребальных обычаев в этот период.

Ключевые слова: *ранний период, земледелие, культура, памятник, монумент.*

EARLY AGRICULTURAL CULTURES AND ITS FORMS IN THE TERRITORY OF AZERBAIJAN

Summary

Early agricultural cultures are of great importance in the history of Azerbaijan. These cultures include the traditions and technologies of farming and animal husbandry in ancient times. Azerbaijan's strategic geographical position, rich natural resources and favorable climate created conditions for the development of these cultures. Early agricultural cultures of Azerbaijan are confirmed by archaeological finds, mainly in the Dardanelles and Aran regions, as well as in the Guba and Sheki-Zagatala regions.

In the article, the monuments of the studied period, the habitations of the early agricultural tribes,

the researchers working in this field and their opinions are covered in the considerations regarding the emergence of the early agricultural cultures that arose in Azerbaijan. In addition to the previously discovered and studied monuments, information is also provided about the monuments registered in recent times. The main features of the early agricultural culture and the formation of burial customs in that period were mentioned.

Key words: *early period, farming, culture, monument, monument.*